

Samenvatting in het Nederlands

De leerlingenpopulatie van scholen in Nederland, met name in grote en middelgrote steden, is de laatste decennia in toenemende mate etnisch divers geworden. De taak van scholen om aandacht te besteden aan burgerschapseducatie gericht op etnisch gemengd samenleven werd sindsdien in toenemende mate benadrukt. In 2006 werd deze taak wettelijk bekrachtigd door het in werking treden van de wet 'actief burgerschap en sociale integratie'. Aandacht voor etnische diversiteit in het denken over burgerschapseducatie kent een korte geschiedenis. Het internationale filosofische debat over sociale cohesie en diversiteit in democratische samenlevingen, waarover in de jaren 80 en 90 van de vorige eeuw veel gepubliceerd werd, heeft zijn weerslag gehad op het denken over burgerschapseducatie. Multicultureel burgerschap, gekenmerkt door het balanceren van gemeenschappelijkheid en diversiteit, is een belangrijk concept geworden (Banks, 2001, 2004). Scholen kunnen met behulp van burgerschapseducatie hun leerlingen leren om bereflecteerde standpunten te ontwikkelen over etnisch gemengd samenleven, waarbij zij verschillende perspectieven, belangen en conflicterende waarden in ogenschouw nemen en zich rekenschap geven van het algemeen belang (Gutmann & Thompson, 1996; Parker, 2003b).

Een belangrijk uitgangspunt van dit proefschrift is dat spanningsvolle situaties in etnisch gemengde klassen mogelijkheden scheppen voor burgerschapsvorming ter voorbereiding op het functioneren in een etnisch gemengde samenleving. Burgerschapseducatie vindt niet alleen plaats tijdens lessen die gericht zijn op dat onderwerp, maar ook in het samen schoolgaan en het onderdeel uitmaken van de gemeenschap van de school (Solomon, Watson & Battistich, 2001). In het licht van burgerschapsvorming hebben onderwijsstrategieën waarbij waarde gehecht wordt aan een open leeromgeving en het actief leren van leerlingen, zoals samenwerkend leren en dialoog, de voorkeur. In een gesprek kan bijvoorbeeld gereflecteerd worden op verschillende perspectieven op etnisch gemengd samenleven en op waarden die daarvoor belangrijk zijn.

Het doel van dit proefschrift is een bredere kennisbasis te verschaffen over spanningsvolle situaties in etnisch gemengde klassen, zoals ervaren door leraren en leerlingen. Drie onderwerpen staan centraal: ten eerste de ervaringen van leraren en leerlingen met spanningsvolle situaties, ten tweede het reageren van leraren op die situaties en ten derde het begeleiden van gesprekken in etnisch gemengde klassen over problemen met etnisch gemengd samenleven.

Methode

Om inzicht te verkrijgen in de eerste twee onderwerpen (ervaringen met spanningsvolle situaties en reageren) is een landelijke survey verricht onder leraren en leerlingen van 89 etnisch gemengde klassen op vmbo en havo/vwo niveau. De onderzoeksgroep bestond uit 87 leraren en 1.987 leerlingen afkomstig van 34 scholen verspreid over steden in Nederland. De proportie leerlingen van niet-Nederlandse afkomst was redelijk gelijk verdeel over de

verschillende onderwijstypes. Zij kregen door middel van een vragenlijst 20 potentieel spanningsvolle situaties voorgelegd. De operationalisatie van de situaties is gebaseerd op een in 2002 door Leeman uitgevoerd interviewonderzoek naar de dilemma's die leraren ervaren bij het lesgeven in etnisch-gemengde klassen (Leeman, 2003, 2006). Voor leerlingen was dergelijk vooronderzoek niet beschikbaar. Daarom is ook de vragenlijst voor leerlingen gebaseerd op de ervaringen van de geïnterviewde leraren.

De vragenlijst voor leraren en leerlingen bestond uit 20 situaties die allemaal plaats vonden tijdens de les in de klas. De situaties waren illustratief voor de variëteit aan dilemma's die de geïnterviewde leraren hadden ervaren. Leraren en leerlingen werd gevraagd hoe vaak zij elke situatie hadden meegemaakt gedurende de eerste vijf tot zes maanden van het schooljaar (2003/2004), hoe spanningsvol zij de situatie hadden gevonden en in welke mate de situatie volgens hen verband hield met de etnische diversiteit van de klas. Ook is gevraagd hoe de leraar had gereageerd op de betreffende situatie. De respondenten konden daarbij kiezen uit meer leraar-gecentreerde en meer leerling-gecentreerde handelingsalternatieven.

Daarnaast is een kleinschalig interview- en observatieonderzoek verricht om inzicht te verschaffen in de manier waarop leraren gesprekken over gevoelige onderwerpen begeleiden in de etnisch gemengde klas en welke professionaliteitseisen dit aan leraren stelt. Op basis van literatuur werden vijf professionaliteitseisen onderscheiden. Vijf leraren van vmbo-t klassen begeleidden een gesprek in hun klas. Vier klassen bestonden vrijwel geheel uit leerlingen van niet-Nederlandse afkomst. Eén klas bestond voor de helft uit leerlingen met Nederlandse ouders. Met behulp van interviews met de leraren voorafgaande aan het gesprek is een overzicht verkregen van de doelen en aanpakken die zij wenselijk en haalbaar achtten. Observaties gaven een beeld van het daadwerkelijke handelen. Interviews achteraf gaven informatie over hoe leraren terugkeken op het gesprek, of zij bereikt hadden wat zij beoogden en hoe zij hun professionaliteit op dit terrein evalueerden. De doelen, overwegingen en het handelen van de leraren werden geanalyseerd in het kader van de professionaliteitseisen die uit de literatuur waren afgeleid.

Resultaten en conclusies

Wat betreft de *ervaringen van leraren en leerlingen* met spanningsvolle situaties stonden de vragen centraal welke situaties zij meemaakten, in hoeverre zij deze spanningsvol vonden en in welke mate zij ze relateerden aan de etnische diversiteit van de klas (hoofdstuk 2 en 3). De resultaten lieten zien dat 19 van de 20 voorgelegde situaties herkenbaar waren voor leraren en leerlingen. Zodoende besloegen de analyses 19 situaties. Lang niet alle meegemaakte situaties werden door iedereen als spanningsvol ervaren of in verband gebracht met de etnische diversiteit van de klas. Situaties die leraren en leerlingen wél spanningsvol vonden, brachten zij ook relatief vaak in verband met de etnische diversiteit van de klas. Deze situaties werden echter niet frequent meegemaakt. Deze

bevindingen tezamen zijn niet in overeenstemming met het veel voorkomende beeld dat in etnisch gemengde klassen veelvuldige en heftige spanningen voorkomen.

Daarnaast is onderzocht of de ervaringen van leraren en leerlingen verschillen op basis van persoonskenmerken en contextkenmerken. Voor persoonskenmerken is bij leraren bijvoorbeeld gekeken naar sekse, etnische afkomst, ervaring met lesgeven en interculturele sensitiviteit. Alleen de relatie met interculturele sensitiviteit bleek betekenisvol te zijn: hoe sensitiever de leraar, hoe minder van de voorgelegde situaties hij/zij in het totaal meemaakte, en hoe minder vaak hij/zij bepaalde situaties meemaakte. Dit komt mogelijk doordat sensitievere leraren beter in staat zijn een positief klimaat te scheppen in de klas en om een vertrouwensrelatie op te bouwen met leerlingen van diverse achtergronden (Cochran-Smit, 1995; Villegas & Lucas, 2002). Een andere mogelijke verklaring is dat ze, wegens hun positieve waardering voor diversiteit, de situaties als een inherent aspect van lesgeven beschouwen en ze niet associëren met spanningen en moeilijkheden (zie ook Hanze, Katz & Norte, 2000).

Ook voor leerlingen werd de relatie tussen persoonskenmerken en ervaringen met spanningsvolle situaties onderzocht. Zij bleken langs etnische lijnen te verschillen in de situaties die zij meemaakten. Leerlingen met Marokkaanse ouders, Turkse ouders, of met ouders uit andere (dan de voorgelegde) niet-Westerse landen maakten vaker spanningsvolle situaties mee dan leerlingen met Nederlandse ouders. Een verklaring daarvoor is mogelijk gelegen in het ten tijde van de uitvoering van het onderzoek heersende politieke klimaat in Nederland. De nadruk die daarin gelegd werd op integratie van etnische minderheden en op verschillen langs etnische lijnen gaf sommige groepen leerlingen mogelijk het gevoel als 'anders' gezien te worden. Daardoor waren zij mogelijk gevoeliger voor het type situaties waarover zij bevraagd werden.

Voor de relatie tussen spanningsvolle situaties en contextfactoren is gekeken naar onderwijstype (vmbo vs havo/vwo) en etnische samenstelling van de klas. Leraren en leerlingen van vmbo-klassen maakten niet vaker spanningsvolle situaties mee dan leraren en leerlingen van havo- of vwo-klassen. Dit onderzoek bevestigt dus niet het beeld van het vmbo als een schooltype waar een excessief aantal spanningen en incidenten voorkomt. Tussen de etnische samenstelling van de klas en de frequentie waarin spanningsvolle situaties ervaren worden door leerlingen, is wel een significante relatie gevonden. Naarmate het percentage Nederlandse leerlingen in de klas groter was, lag de frequentie waarin leerlingen van die klas spanningsvolle situaties meemaakten, lager. Er is alleen een effect gevonden voor proportie Nederlandse leerlingen in de klas, niet voor de proportie waarin een specifieke minderheidsgroep vertegenwoordigd is. De verklaring is waarschijnlijk gelegen in de samenstelling van de onderzoeksgroep: 36 van de 89 klassen bestaan uit minimaal 50% Nederlandse leerlingen, terwijl klassen met een

oververtegenwoordiging van één bepaalde minderheidsgroep nauwelijks voorkwamen. In meer heterogeen samengestelde klassen dient een diversiteit aan perspectieven zich mogelijk vanzelfsprekender aan.

Wat betreft het *reageren van leraren op spanningsvolle situaties*, is ten eerste nagegaan hoe leraren reageren als zij spanningsvolle situaties meemaken. De survey-resultaten geven het beeld van daadkrachtige en zekere leraren: in de meerderheid van de situaties ondervonden leraren geen moeilijkheden met het bepalen hoe met de situaties om te gaan. De leraren reageren meestal direct op de situaties en soms komen zij er later nogmaals op terug. De leraren geven er de voorkeur aan om op een open manier om te gaan met de situaties: zij reageren vooral door erover in gesprek te gaan, meestal zowel met de betrokken leerlingen als met de hele klas. Dit zijn gunstige uitkomsten voor het percipiëren van spanningsvolle situaties als gelegenheden voor burgerschapseducatie.

Vanuit het perspectief van burgerschapseducatie is het van belang om ook inzicht te hebben in de *waardering* van leerlingen voor het handelen van hun leraren bij spanningsvolle situaties. Voor de vraag naar deze waardering werd de focus gericht op spanningsvolle situaties tijdens klasgesprekken. Dit betrof zes van de 19 situaties. Onderzocht werd of de waardering van leerlingen voor het handelen van leraren in de zes situaties samenhang met etnische variabelen op individueel niveau (etnische afkomst en etnische zelfdefinitie) en klasniveau (etnische samenstelling van de klas), en met de wijze waarop leraren hadden gereageerd. Leerlingen bleken het handelen van leraren bij spanningsvolle situaties over het algemeen positief te waarderen. Etnische variabelen op individueel en klasniveau waren nauwelijks een significante voorspeller voor de mate van waardering. Hoe de leraar had gereageerd was voor drie van de zes situaties wel een significante voorspeller voor de waardering van leerlingen. Verwacht werd dat disciplinerende, leraar-gecentreerde reacties negatief gewaardeerd zouden worden door leerlingen en dat reacties die meer ruimte bieden voor de leerlingen om mee te praten, waarbij ook de leraar een standpunt inneemt, positief gewaardeerd zouden worden. Deze veronderstellingen werden in enkele gevallen door de resultaten ondersteund.

Wat betreft het *begeleiden van gesprekken* stond de vraag centraal hoe leraren vormgeven aan gesprekken in een etnisch gemengde klas over gevoelige onderwerpen op het terrein van etnisch gemengd samenleven en welke professionaliteitskenmerken daarvoor te identificeren zijn. De onderzoeksgroep bestond uit vijf leraren van vmbo-t klassen van Amsterdamse scholen. Een belangrijk resultaat van dit onderzoek is dat leraren moeilijkheden kunnen ondervinden bij het begeleiden van de gesprekken. In één klas was het voeren van een klasgesprek in de praktijk niet mogelijk vanwege een te groot gebrek aan orde. Drie leraren waren in de praktijk terughoudend in het stimuleren van een diversiteit aan perspectieven, ondanks dat zij zich vooraf als voornaamste gespreksdoel hadden gesteld om leerlingen verschillende perspectieven op gevoelige onderwerpen in het etnisch gemengd samenleven te leren kennen en hen daarover na te laten denken. Deze leraren waren achteraf niet tevreden over

hun eigen professionaliteit. Hun onzekerheden lagen vooral op het gebied van een ordelijk verloop van een gesprek over onderwerpen die gevoelig kunnen liggen in een etnisch-gemengde klas, op het gebied van interculturele sensitiviteit en op het gebied van het introduceren van een diversiteit aan perspectieven. In één gesprek werd wel een begin gemaakt met het reflecteren op verschillende perspectieven en nagedacht over handelingsmogelijkheden van leerlingen zelf. De leraar die dit gesprek begeleidde was de enige die met tevredenheid terugkeek op het gevoerde gesprek. Zij viel op in vergelijking met de andere leraren wegens haar vertrouwdheid om met haar leerlingen te praten over dit onderwerp en ze was de enige leraar van niet-Nederlandse afkomst. Bovendien voelde ze zich zeker over haar eigen sensitiviteit en haar relatie met de leerlingen die gekenmerkt werd door wederzijdse interesse en vertrouwen.

De onderzoeken in dit proefschrift geven inzicht in de professionaliteit van leraren ten aanzien van het omgaan met spanningsvolle situaties (survey) en voor het begeleiden van gesprekken over gevoelige onderwerpen in een etnisch gemengde klas (interview- en observatie-onderzoek). Op basis van de survey onder leraren werd geconcludeerd dat zij geen noemenswaardige problemen ondervinden bij het *bepalen hoe* te reageren op spanningsvolle situaties. Daarbij kozen zij vaak voor een gesprek. De resultaten van het interview- en observatie-onderzoek doen echter vermoeden dat leraren wel moeilijkheden kunnen ondervinden als zij die gesprekken *daadwerkelijk gaan voeren* met het doel om leerlingen iets te leren over etnisch gemengd samenleven.

Het proefschrift wordt afgesloten met een aantal aanbevelingen voor het onderwijsveld. Het betreft ten eerste de bruikbaarheid van de methode van het interview- en observatieonderzoek voor de ondersteuning van de professionele ontwikkeling van leraren. De deelnemende leraren waardeerden het interview voorafgaande aan het klasgesprek (over hun doelen en voorgenomen aanpak) en het interview achteraf (over de video-opname van het klasgesprek) als hulpmiddel voor reflectie. Doordat de leraren daarbij reflecteerden op de overwegingen die ze voorafgaande, tijdens en na het klasgesprek hadden, leerden ze van en over hun eigen handelen. Ten tweede is de lijst van spanningsvolle situaties die voor de survey gebruikt werd een belangrijke opbrengst van dit onderzoek. De voorgelegde situaties waren herkenbaar voor veel leraren en leerlingen. Lerarenopleidingen kunnen de lijst bijvoorbeeld gebruiken om aankomende leraren voor te bereiden op dit soort situaties, door te reflecteren op de dilemma's en spanningen die de situaties kunnen oproepen, als ook op de mogelijkheden die ze kunnen bieden voor burgerschapseducatie over etnisch gemengd samenleven. Tot slot wordt erop gewezen dat het negatieve beeld van veelvuldige en heftige spanningen in etnisch-gemengde klassen, met name op het vmbo, bijstelling verdient als de percepties van leraren en leerlingen in ogenschouw worden genomen. Dit is een belangrijke constatering voor politici, beleidsmakers, de media en zittende en aankomende leraren.